

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

18. મુક્તાનિ મુક્તકાનિ

છુટાછવાયાં મુક્તકો

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રહેલિકા, ફૂટશ્લોકો, અંતરાલાપ, પ્રશ્નોત્તરમાલા જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં રમૂજ અને તર્કબુદ્ધિયુક્ત મુક્તકો વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયેલાં છે. મુક્તક પ્રકારની આ રચનામાં ક્યારેક શ્લેષનો તો ક્યારેક સંધિનો ઉપયોગ કરીને ચમત્કૃતિ ઊભી કરવામાં આવે છે. ક્યારેક વળી સમાસફેર કરીને તો ક્યારેક અન્વયફેર કરીને દ્વિવિધ અર્થઘટન કરીને ચમત્કૃતિ સર્જવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનાં મુક્તકોની રચના સળંગ એક ગ્રંથ તરીકે થઈ હોતી નથી પરંતુ આવાં મુક્તકો તો કાલાન્તરે જુદા જુદા પ્રદેશમાં વિદ્વાન કવિઓ દ્વારા રચવામાં આવેલાં છે. વળી, તેમનો સંગ્રહ પણ ભિન્ન ગ્રંથોમાં થતો રહ્યો છે. વર્તમાનમાં આવાં મુક્તકોનો સંગ્રહ કરીને તેને સુભાષિતરત્નભાડાગાર તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં વિવિધ પ્રકારે વિવિધ પ્રકારની ચમત્કૃતિ સર્જતાં આઠ પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ચમત્કૃતિ માત્ર મનોરંજન માટે જ હોય છે તેવું નથી. શાબ્દિક રીતે અને આર્થિક રીતે ચમત્કૃતિ સર્જતાં આ પદ્યોમાં માનવીય જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટેના ઉપાયોનો પણ ઉપદેશ હોય છે. આ ઉપદેશ મુજબ જીવન જીવીને માણસ સર્વત્ર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પોતાના જીવનને સુખી બનાવી શકે છે.

પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીયુતા।

પવર્ગરચિતા મૂર્તિરપવર્ગપ્રદાસ્તુ વઃ ॥ 1 ॥

અનુવાદઃ પિનાક (ધનુષ્ય), ફણી (સાપ), બાલેન્દુ (ચંદ્રરેખા), ભસ્મ અને મંદાકિની (ગંગા)થી યુક્ત એવી પ-વર્ગ દ્વારા રચવામાં આવેલી (ભગવાન શિવની) મૂર્તિ તમને મોક્ષ આપનારી થાઓ.

ભગવન્ કિમુપાદેયં ગુરુવચનમ્, હેયમપિ ચ કિમકાર્યમ્।

કો ગુરુરધિગતતત્ત્વઃ, શિષ્યહિતાયોદ્યતઃ સતતમ્ ॥2॥

અનુવાદઃ હે શ્રીમાન ! ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે? ગુરુવચન. અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે? ન કરવા જેવું કામ. ગુરુ કોણ છે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે નિરંતર શિષ્યના હિત માટે તત્પર રહે છે.

अपूर्वोडयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।

शोडन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥3॥

અનુવાદ: હે કમળ જેવાં નેત્રવાળી! મેં તારો અપૂર્વ (એવો)
આ પ્રિયજન જોયો છે. જે (ત્રણ) 'શ' વચ્ચેના ભેદને જાણે છે.
તે અશોક છે. (તે દુઃખ વિનાનો છે.) તે અહીં વિદ્વાન છે.
એમાં કોઈ શંકા નથી.

शस्त्रं न खलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लविता ॥4॥

અનુવાદ: (તારે) શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ એમ પિતાએ
(પુત્રને) જોતર્યો. તેને જ તેણે શસ્ત્ર, નરણી બનાવી.
આમ (તેણે) પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહિ.

वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च।

अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥5॥

અનુવાદ: વૃક્ષની આગળ એક ફળ જોયું અને ફળના
અગ્રભાગમાં વૃક્ષ જ જોયું. જેના આરંભમાં (આદિમાં)
અ કાર છે. અને અન્તે સ કાર છે. જે તેને જાણે છે,
તે પંડિત છે. (અનાનસ.)

यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती।

तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥6॥

અનુવાદ: -જેમ ગાનરૂપી સરસ્વતી કૈલાસ પર્વત
ઉપર લઈ જાય છે તેમ, કલાસ (પર્વતો પર ગંગા કે
સરસ્વતી પણ લઈ જતી નથી.

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो गङ्गा वहति कीदृशी।

हंसस्य शोभा का वास्ति धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥7॥

અનુવાદ: યુધિષ્ઠિર કોનો પુત્ર છે? ધર્મનો. ગંગા કેવી રીતે વહે છે?

ઝડપી. હંસની શોભા શી છે? (તેની) ગતિ - ચાલ,

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मदगेहे नित्यमव्ययीभावः।

तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥8॥

અનુવાદ: હું બેની જોડવાળો (પતિ-પત્ની બન્ને) છું,
અને દ્વિગુ (બે ગાયોવાળો) છું, વ્યય (ખર્ચ) કરવા માટે
મારી પાસે ઘરમાં કશું નથી, તેથી હે તેના પુરુષ?
કામકાજ કર, જેથી હું બહુવ્રીહિ – બહુ ધાન્યવાળો
(અધિક ચોખાવાળો) બની જાઉં. (બનું.)

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत -

(1) कस्य मूर्तिः पवर्गरचिता अस्ति?

A. कृष्णस्य

B. रामस्य

C. शिवस्य

D. विष्णोः

(2) किम् उपादेयम् अस्ति?

A. कार्यम्

B. अकार्यम्

C. गुरुवचनम्

D. मित्रवचनम्

(3) यः शिष्यस्य..... उद्यतः सः गुरुः।

A. हिताय

B. सुखाय

C. धनाय

D. रक्षणाय

(4) का नदी त्वरिता वहति?

A. गङ्गा

B. यमुना

C. सरस्वती

D. नर्मदा

(5) कर्मणा पुरुषः.....भवति।

A. द्विगुः

B. तत्पुरुषः

C. द्वन्द्वः

D. बहुव्रीहिः

(6) मद्गेहे नित्यं किं वर्तते?

A. अव्ययीभावः

B. बहुव्रीहिः

C. द्विगुः

D. द्वन्द्वः

(7) तृतीया विभक्तेः रूपं किम्?

A. वः

B. मया

C. द्विगुः

D. कदा

(8) विध्यर्थं कुदन्तस्य उदाहरणं किम्?

A. कृतवान्

B. दृष्ट्वा

C. रचिता

D. कर्तव्यम्

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत-

(1) हैयं किम् अस्ति?

उत्तरम् - अकार्यं हैयम् अस्ति।

(2) का कैलासं नगं नयति?

उत्तरम् - गानसरस्वती कैलासं नगं नयति।

(3) पितुः का आज्ञा?

उत्तरम् - शस्त्रं न खलु कर्तव्यम् इति पितुः आज्ञा।

प्र. 3. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत.

(का, किम्, केन, कस्य)

(1) युधिष्ठिरः धर्मस्य पुत्रः। → युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः?

(2) गङ्गा कैलासं न नयति। → का कैलासं न नयति?

(3) वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टम्। → वृक्षस्याग्रे किम् दृष्टम् ?

प्र. 4. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- (1) अपवर्गप्रदास्तु = अपवर्गप्रदा + अस्तु
- (2) अपूर्वोऽयम् = अपूर्वः + अयम्
- (3) पितुराज्ञा = पितुः + आज्ञा
- (4) द्विगुरपि = द्विगुः + अपि

प्र. 5. समासप्रकारं लिखत-

- (1) गुरुवचनम् - षष्ठी तत्पुरुष समासः
- (2) फलाग्रे - षष्ठी तत्पुरुष समासः
- (3) गानसरस्वती - षष्ठी तत्पुरुष समासः
- (4) बहुव्रीहिः - बहुव्रीहि समासः

પ્ર. 6. શબ્દરૂપાણાં પરિચયં કારયત

(1) હિતાય - હિત (નપું.) નામ્નઃ ચતુર્થી - એકવચનમ્

(2) હંસસ્ય - હંસ (પું.) નામ્નઃ ષષ્ઠી - એકવચનમ્

(3) મયા - અસ્મદ્ (ત્રિષુ લિङ્ગેષુ સમાન) સર્વનામ્નઃ તૃતીયા એકવચનમ્

(4) કમલલોચને- કમલલોચના (સ્ત્રી.) નામ્નઃ સમ્બોધને એકવચનમ્

પ્ર. 7. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયાં લિખત.

(1) અપવર્ગપ્રદા શિવની મૂર્તિ પ-વર્ગથી કેવી રીતે રચાયેલી છે?

ઉત્તર : અપવર્ગ - મોક્ષ આપનારી શિવની મૂર્તિ પ-વર્ગથી આ રીતે રચાયેલી છે : પિનાક, ફણિ, બાલેન્દુ, ભસ્મ, મન્દાકિનીયુતા અર્થાત્ ભગવાન શિવની મૂર્તિમાં પ-વર્ગના પાંચેય વર્ણો આવે છે: પ, ફ, બ, ભ અને મ પહેલો પ-વર્ણ પિનાકમાં છે. પિનાક શિવનું ધનુષ્ય છે. બીજો ફ-વર્ણ ફણિમાં આવે છે. ફણિ એટલે નાગ. ત્રીજો છે બાલેન્દુ એટલે બાલચંદ્ર ભગવાન શિવ તેને મસ્તક પર ધારણ

કરે છે. ચોથો વર્ણ મ છે. શિવ આખા શરીરે ભસ્મ ચોળે છે અને પાંચમો વર્ણ મ છે.
ભગવાન શિવે મન્દાકિની ગંગાને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી છે.

(2) ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ?

ઉત્તર : ગુરુ 'અધિગતતત્ત્વ' અર્થાત્ જેણે સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા અને જે સતત શિષ્યના હિત માટે તત્પર હોય એવા હોવા જોઈએ.

(3) કોઈ પણ વ્યક્તિ બહુવ્રીહિ કેવી રીતે બની શકે છે ?

ઉત્તર : બહુવ્રીહિ એટલે बहवः व्रीहयः यस्य सः અર્થાત્ જેની પાસે બહુ ડાંગર હોય છે. બહુ ધાન્ય હોવાનો અર્થ ખૂબ સમૃદ્ધ હોવું. ખૂબ સમૃદ્ધ થવા માટે પુરુષાર્થ – ઉધમ કરવો જરૂરી છે..

પ્ર.૮. ગુર્જરભાષાયામ્ અર્થવિસ્તારં કુરુત-

ભગવન્ કિમુપાદેયમ્? ગુરુવચનમ્।

હેયમપિ ચ કિમ્? અકાર્યમ્।

કો ગુરુઃ? અધિગતતત્ત્વઃ, શિષ્યહિતાયોદતઃ સતતમ્।।

અનુવાદ : હે શ્રીમાન! ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે? ગુરુવચન છે અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે? ન કરવા જેવું કામ. કોણ ગુરુ છે? જેણે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે નિરંતર શિષ્યના હિત માટે તત્પર રહે છે.

અર્થવિસ્તાર : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રશ્નોત્તરો છે. પહેલો પ્રશ્ન પુછાયો છે કે શું ગ્રહણ કરવા જેવું છે? તેનો ઉત્તર પણ તેની સાથે જ છે : ગુરુવચનમ્ એટલે ગુરુનું વચન. બીજો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે શું ત્યાગ કરવા જેવું છે? તેનો ઉત્તર તેની સાથે જ છે : અકાર્યમ્ અર્થાત્ ન કરવા જેવું કામ. ત્યારબાદ પ્રશ્ન પુછાયો છે. ગુરુ કોને કહેવાય. ગુરુ જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનનો

જ્ઞાતા હોવો જોઈએ અને તેના હૈયે શિષ્યનું હિત વસેલું હોવું જોઈએ. જે શિષ્યના હિત માટે જ સતત તત્પર રહે છે. તે સાચા ગુરુ છે. તે જ તત્ત્વજ્ઞાની છે.

આ મુક્તકમાં પ્રશ્નોત્તરના માધ્યમથી ગુરુનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જે મનુષ્ય ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે તે ક્યારેય દુઃખી થતો નથી. અકાર્ય કરીને પાપના ભાગીદાર બનવા કરતાં તેનો ત્યાગ કરવો એજ ઉત્તમ છે. ગુરુ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ તરફ લઈ જાય છે. શિષ્યના વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે સદૈવ તત્પર રહે છે. શિષ્યના જીવનને ઉજ્જવળતાના પંથે લઈ જનાર પ્રકાશ છે. સાચો ગુરુ જ શિષ્યનો તારણહાર બને છે અને તેના જીવનપંથનો માર્ગદર્શક બની રહે છે.

(2) **यथा नयति कैलासं नंग गानसरस्वती।**

तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती॥

અનુવાદ : જેમ ગાનરૂપી સરસ્વતી કેલાસ પર્વત ઉપર લઈ જાય છે તેમ કેલાસ પર ગંગા ને સરસ્વતી પણ લઈ જતી નથી.

અર્થવિસ્તાર : આ શ્લોકમાં શાબ્દિક ચમત્કૃતિ છે. શ્લોકના બીજા અને ચોથા ચરણના અક્ષરો સમાન છે, પણ તે અક્ષરોને બે રીતે જોડવાથી બે જુદા જુદા અર્થ સમજાય છે; જેમ કે; 1,કૈલાસં નંગ ગાનસરસ્વતી નગમ્ એટલે પર્વત; ન ગચછતિ ઇતિ નગઃ ગાનસરસ્વતી એટલે સંગીતપ્રિય સરસ્વતી, 2. કૈલાસં ન ગંગા ન સરસ્વતી। ગંગા અને સરસ્વતી નામની પ્રસિદ્ધ નદીઓ કેલાસ પર્વત પર લઈ જતી નથી; ફક્ત સંગીતવિદ્યામાં પારંગત એવી સરસ્વતી દેવી જ કેલાસ પહોંચાડે છે.